

Előszó

Pontosan tíz év előtt részesített a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnökség a kitüntető megbízatásban, amelynek eredménye ez a könyv. Annak idején, boldogult Zsinka Ferencsel, a Társaság főtitkárával beszélgetve, úgy gondoltuk, hogy a türelmi rendelet ismertetése, valamint a reá vonatkozó iratkiadvány csak bevezetés lesz az 1791-i vallásügyi törvény történetét felvilágosító forráspublikációhoz. Az anyag összegyűjtése közben azonban kiderült, hogy a rendelettel II. József egyáltalán nem látta befejezettnek feladatát s élte végéig a fontos intézkedések tömegét fogatosította a protestánsok érdekében. A meggyőződés, hogy 1791 nem érthető meg egyedül 1781 alapján, tette szükségessé a türelmi korszak egyházpolitikájának részletes vizsgálatát. Ezzel azonban a munka súlypontja is eltolódott. Ha eredetileg a forrásanyag megértését és felhasználását megkönnyítő történeti bevezetéssel a feladatot megoldhatónak véltük, mihelyt kitűnt, hogy a teljes aktatömeg kiadása leküzdhetetlen anyagi akadályokba ütközik, helyesebbnek látszott a legfontosabb iratok közzétételére szorítkozva, a többit az egyházpolitika alakulását végig kísérő előadásban összefüggően értékesíteni. Az első tervhez képest ezért változott meg a történeti feldolgozás és a forrásanyagot tartalmazó rész aránya s csatlakozik a jelen kötethez „Iratok a türelmi rendelet történetéhez” címmel az aktakiadás. Egyébként az ebből kimaradt iratoknak legalább legfontosabb fordulatait, egy-egy mondatát vagy kifejezését iparkodtam a kutatók és érdeklődők számára a lehetőség szerint hozzáférhetővé tenni az előadás bizonyítására szolgáló jegyzetekben.

A könyv, mint címe is jelzi, nem a protestantizmus II. József-kori történetét tárgyalja, hanem az egyházpolitika alakulását, egyház és állam viszonyát. Abból a célból, hogy az uralkodó minden intézkedésének eredetét megismerhessem, személyes részvételét pedig megállapíthassam, rendszeresen átvizsgáltam tanácsadó testületének, az államtanácsnak, valamint a magyar és erdélyi kancelláriának valamennyi protestáns vonatkozású iratát. Az utóbbira szükség volt, mert II. József a magyar kormányzék előterjesztésére néha közvetlenül

is hozott határozatot, másrészt pedig a kancellária, főleg az évtized második felében, meglehetősen széles és önálló hatáskört töltött be. A rendeletek végrehajtásának részleteivel már nem foglalkozhattam s ezért a helytartótanács levéltárához csak kiegészítésként, bár elég gyakran, folyamodtam.

A II. József előtti helyzetet áttekintő fejezetnek, amelyet a szíves érdeklődő az első részben talál meg, nem lehetett célja részletes korrajzot nyújtani a XVIII. századi magyar protestantizmus életéről. Szűk keretek közt és kevés előmunkálatra támaszkodva, egyenesen vakmerőség lett volna ily vállalkozás. Az olvasó, ha átlapozza P. Wernlenek a XVIII. századi svájci protestantizmusról írott három kötetes nagy művét, bizonyára igazat fog adni nekünk, hogy hasonló méretű szintézist a magyar protestantizmus megfelelő korszakáról is lehetne, sőt szükséges is volna készíteni. Van ugyanis elég bőséges forrásanyagunk, éppen csak hozzá kellene látni összegyűjtéséhez, feldolgozásához és bátran vallani Wernlevel együtt, hogy az „irodalmi” művek mellett figyelemre kell méltatni azokat a hitbuzgalmi vagy régimódi énekeskönyveket is, amelyek félévszázadon keresztül a nép egyszerű tagjainak a szellemi táplálékát jelentették. Az egyházi élet ma még eltemetett jelenségei fontosságának tudatában s látva, hogy csak néhány levéltárunkban is mily nagy és értékes az az iratanyag, amely kutatóktól alig bolygatva pihen, nem törekedhettem másra ebben a fejezetben, mint a társadalmi vonatkozások kiemelésével rámutatni a magyar protestantizmus néhány olyan vonására, amelyek minden másból, így a svájcitól is eltérő, egészen sajátos jelleget biztosítanak számára. A könyv utolsó, negyedik részével is inkább az érdeklődés felébresztése, mint a kimerítő tárgyalás volt a célnom, amikor a türelmi korszak protestantizmusának néhány legfontosabb problémáját, mint a liturgia-kérdést vagy a zsinati törekvéseket ismertetem. A rövid áttekintés, szeretném hinni, megkönnyíti mindazok munkáját, akik az egyházkerületek és a nevezetesebb gyülekezetek levéltárait vagy az egyházi életben nagyobb szerepet játszó egyéniségek levelezését, iratait a jövőben kutatni fogják.

Az olvasó bizonyára csodálkozik, hogy az igazi feladatot, a protestantizmus tulajdonképpeni életfolyamának megrajzolását másokra hárítva, egész könyvet szántam az egyházpolitika megismerésének. Állam és egyház viszonyán keresztül azonban azt a nagy változást igyekeztem érzékeltetni, amely a magyar protestantizmus sorsában egy évtized alatt bekövetkezett. A korszak elején a protestantizmus háttérbe szorított, sőt elnyomott egyház volt, amelyet az állam támogatás helyett megsemmisíteni igyekezett. Ha fenn is tudta magát tartani, arra már nem volt ereje, hogy biztosítsa szabadságát. Forradalmat nem kezd-

hetett, mert életét kockára nem tehettem. Számára fordulatot az emberiség lelkiismeretének felébredése jelentett, egy szellemi mozgalom, az európai közvélemény megváltozása. Az új törekvésekbe sikerült korszerű műveltségével bekapcsolódnia és rokonszenvet tudott maga iránt felébreszteni abban, akitől az akkori hatalmi viszonyok megváltozását remélhettem: II. Józsefben. A tanácsadók és hivatalok végnélküli javaslataiban, előterjesztéseiben, a pro és contra küzdelmében az érdekelt, hogy a változás milyen úton-módon, milyen akadályokkal küzdve, milyen váratlan támogatókra találva valósult meg. Mindez nemcsak azért kötötte le figyelmemet, mert egyházam múltját ismertem meg, hanem, mert keserű gyötrelmekről szólva, a trianoni magyarság sorsát élhettem át; azt, amelyet elszakított részei ma négy idegen államban nemzetiségük miatt szenvednek el. A múlt ebben a vonatkozásában lett számomra jelen és nyertem hitet, hogy a megpróbáltatás egyszer véget ér és van felemelkedés. Ha rég letűnt időknél, amelyek különben napjainkkal alig hozhatók kapcsolatba, hosszas tárgyalásait átfutja az olvasó, kérem, gondoljon arra, hogy nagyon irigyeltem azt a történetírót, aki majd egyszer, szintén levéltárakból gyűjtve anyagát, meg fogja rajzolni, hogy a magyarságnak ma még szétértett részei mint nyerték vissza szabadságukat, jogukat az élethez.

A könyv írása közben sokak támogatását, megértő, sőt baráti jóindulatát élvezhettem. Hálás érzelmekkel köszönöm a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság volt elnökének, *Ravasz László* püspök úrnak és boldogult *Zsinka Ferenc* utódjának, *Török Pál* egyetemi magántanár úrnak a figyelmet, amellyel munkám előrehaladását követték, de türelmüket is, hogy megértve helyzetemet, belenyugodtak, hogy egyéb elfoglaltságom miatt csak gyakori megszakításokkal dolgozhattam és a tervbe vett határidő eltelte után készültem el. Az ő bölcs belátásuk tette számomra lehetővé, hogy az elérhető teljes forrásanyag birtokában foghattam a feldolgozáshoz. De legyen szabad a Társaság mostani elnökének, *Kapi Béla* püspök úrnak, főtitkárának, *Szabolcska László* úrnak és *Vác Elemér* vármegyei főlevéltárnok úrnak, a korábbi titkárnak is megköszönöm fáradozásaikat. Munkám bírálói, *Károlyi Árpád* államtitkár úr és *Kovács Sándor* püspök úr kéziratomban áttanulmányozásával köteleztek le felette nagy hálára. Észrevételeiket, megjegyzéseiket természetesen mindenütt figyelembe vettem, értékesítettem. Levéltári kutatásaimban az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum és a bécsi Állami Levéltár sok tisztviselőjének jóindulata, szívessége támogatott. Hosszú volna előszámlálnom őket, hiszen csaknem valamennyien segítettek az iratok kikeresésében. Legalább kettőjüket azonban névszerint is meg kell

VIII

említenem: *Paulinyi Oszkár és Varga Endre* országos levéltárnok urakat, igen kedves barátaimat, akik közül az első a kiadásra kerülő bécsi anyag összeolvasásának terhére is megosztotta velem.

A magyarhoni evangélikus egyetemes egyház levéltárában kutatásaimat *Scholtz Oszkár* ny. jogügyi főtanácsos úr, a levéltár gondviselője, a Ráday-levéltárban pedig *Csekey Sándor* református teológiai akadémiai tanár úr, a Ráday-könyvtár vezetője könnyítették meg szinte példátlan előzékenységükkel. *Eckhart Ferenc* egyetemi ny. r. tanár úr Vay István kéziratok naplójegyzeteinek használatát és arcképének lefényképezését eszközölte ki, *Vargha Zoltán* debreceni ref. főgimnáziumi tanár úr pedig a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában őrzött több iratot keresett ki és másolt le számomra. A képek kiválasztásában Budapesten *iff. Vayer Lajos* úr, Bécsben *Fleischer Gyula* egyetemi magántanár úr támogatott. Fogadják mind ők, mind azok a barátaim, akik könyvem elkészítése közben értékes közreműködésükkel bármi módon segítségemre voltak, leg-hálásabb köszönetemet!

Végül legyen szabad a nyilvánosság előtt is lerónom hálámat *Br. Prónay Dezső* úrnak, amiért szépatyjának, *Br. Prónay Gábornak* arcképét lefényképeztette a kiadvány számára.

Budapest, 1939. május 29.

Mályusz Elemér.

II. József.

John Frigyes (1769–1843.) Bécsben készült pontozó modorú metszete Füger Frigyes Henriknek (1751–1818.) az ábrázoltról festett arcképe után.

A Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében.